

## 4. MERE-, JÄRVE- JA JÕEKARI EESTI MUISTENDIPÄRIMUSES

Eesti usundis olid tuntud merekari ja merehobused, samuti mageveekogudes elavad veised ja hobused. Usundiliste juttude levik on olnud seotud veekogudega ja jutumotiive on vähe:

### 1) Karjaga kohtumine:

*Vee all elutsevatest lehmadest ma olen kuulnd, et peavad veel praegugi Särghaua aasal heina söömes käima. Sial piab neid näkilehmadeks kutsutama. Neid piab ainult kaugelt nähtama. Niipia aga, kui mõni lähenevat, kaduvat nad vee alla. Muud ei tia ma nendest kedagi. (ERA II 58, 63/4 (2) < Vändra, 1933)*

### 2) Veekari tuleb tavalise karja hulka või nad püütakse (maagia abil) kinni ja viiakse oma karja hulka:

*Üitskõrd suveõhtu lännu üits vaene miis järvele kalu püüdma. Nännu juba kaugelt, et järve veere pääl heinamaal söönu suur kari lehmi.*

*“Oot-oot, ma vaata, kelle lehma nii siin heinamaad sõkuve,“ mõtelnu miis ja hiilin karjale lähembes.*

*Kogemede astun aga miis ütte kuiva puuoksa pääle, nõnda et sii raksun. Raksu kuulden panden lehma järve poole juuskma, karranu sisse ja lännu vii alla. Nüüd saanu miis aru, et nii mitte õiguse lehma ei ole, vaid järvevaimude kari.*

*Et viilehma pidavad õige palju piima ja võid andma, sis miis otsusten mõnda lehma kinni püüda. Tõisel õhtul lännu ta varakult järve veere pääle põõsasse uutma, ligi võttes ka üte pika ja kõva kõue. Väha aja pärast hakkanugi järvevesi kohiseme ja terve kari tullu järvest välla, kige ehen suur uhke sõnn. Miis võtten sis kõue, tennu ütte otsa silmuse ja jäänu uutma. Väha aja pärast tullugi üits suur, ilus lehm õide põõsa manu. Sis võtten miis silmuse ja visanu ta kohe lehmale kaala. Ku lehm tunden, et kõus kaalan om, hakkanu ta edimelt hirmsaste rüükma ja rabeleme. Tõise looma panden seda kuuldan puha järve tagasi. Varsti jäänu ka sii lehm kõue otsan rahulises ja tullu mehele ilusti järgi. Pärast käunu ta küll viil järve veere pääl heina sööman, kuid järve ta tagasi änamb es ole lännu. Aga piima anden ta palju, ninda et miis varsti rikkas lännu ja Tartumaal suure koha ostnu. (ERA II 57, 148/50 (2) < Halliste, 1932)*

3) Koos veeloomadega tuleb kaldale karjus, kes pöördub tagasi vette või mitmes jutuvariandis järgneb oma loomadele – sel juhul kosib peremees ta hiljem omale naiseks. Naine lahkub hiljem veekogu lähedale sattudes oma päriskoju. Varianditi juhatab naine kaluritele näiteks paremad kalakohad ja ka pärast lahkumist side perekonnaga lõplikult ei katke, vaid ta toob lüpsikuga meestele merest õlut või käib kodus lastel rõivaid vahetamas. Variandi, kus vette naasnud naine, siniste lehmade karjus, käib kodus lapsi toitmas, avaldas Carl Russwurm oma kogumikus “Sagen aus Hapsal, der Wiek, Oesel und Runö“ (1861: 94–95).

*Kasna ninä piäle tuln kolm merelehmä mäele. Kaks tükkü suadud käde, üks suan viel mere. Nied oln nda iäd lehmäd, et mioksõ ristaga alla mindud, selle täve ann piimä. Aga teese ristassõ ei põlõ enam lüpsn. Päräst üks valgõ piägä tüdrik nutn ikka kivi otsas, et lehmäd ollõ kadun. Viimes kadun ää.* (ERA II 79, 519/21 (5) < Kihnu, 1934)

*Karjus võib olla vana või noor ja neid võib olla mitu, näiteks lats'kanõ (tütarlaps) ja poiskanõ. Poiss istno kivi pääl, tütarlats aga pand pää mättä pääle ja olõs nii kui magama jäänü.* (S 93093/9 (10) < Setumaa, 1934)

Nii kari kui karjus on inimeste maailmas kindla aja ja pöörduvad tagasi oma koju tähendusliku seitsme aasta või mõne reegli rikkumise järel.

Eesti ja liivi pärimuses on veeloomad reaalsete kariloomadega sarnased, nende veemaailmas elav liik ning inimese ja looma hübriidid pole tuntud. Veeloomadel puuduvad tavaliselt (vee)koletiste tunnused, ent üksikutes tekstides esineb vihjeid hübriidolenditele ning seoseid deemonliku algupära olenditega.

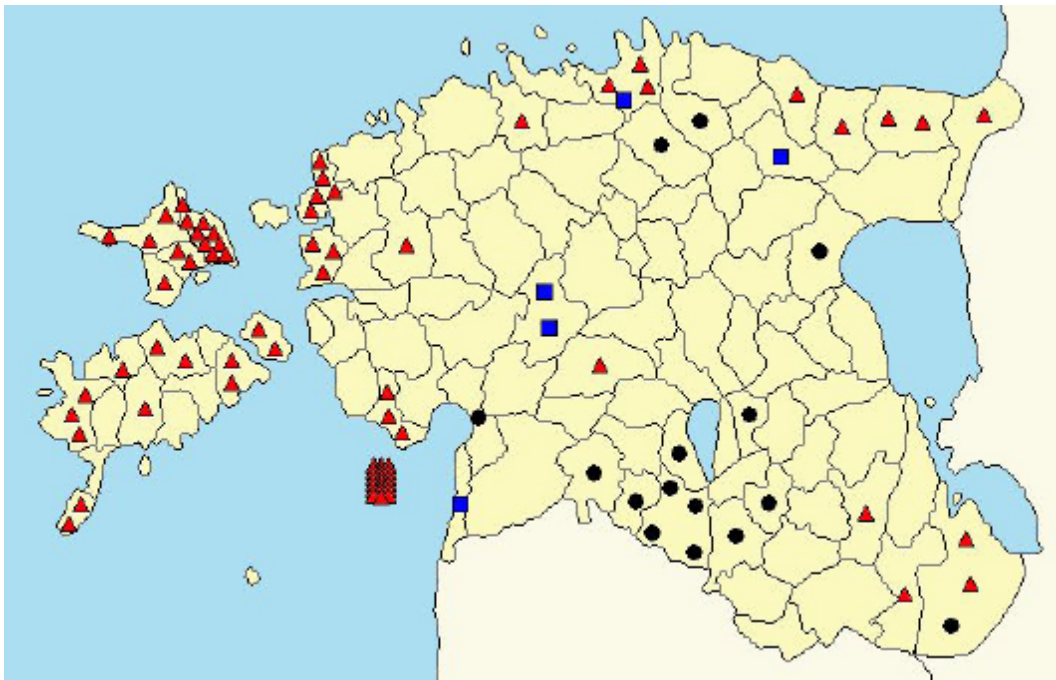
Veekari kuulub vetehaldjatele ja usundilistel juttudel on ühismotiive ka vaaraoarhva traditsiooniga. Lähemaid võrdlusi pakuvad Soome (Jauhiainen 1998, L 301) ja Rootsi (Klintberg 2010, K) muistendid. Bengt af Klintberg kirjutab: “Nii *svjöräl* kui *havsfrel* usuti olevat kari, mis tulevat vahel veest välja ja segunevat talukarjaga (Klintberg 2010: 111). Lähedasi motiive leidub veel Taani muistendites (Christiansen 1958, tüübid 4050–4090: jõgede, järvede ja mere haldjad), Norras ja mujal Põhja-Euroopas, samuti Liivimaal (Loorits 1926), kuid ka näiteks soomlastel on tuntud vetehaldja kaldal söömas käivad lehmad (Haavio 1935: 337), mitmeid motiive tunnevad karjalased (Ivanova 2012: 421, Virtaranta 1958: 73, Krinichnaja 2001: 45).

Juba 19. sajandil oli tegemist väheldase traditsiooniga, mille kohta leidub juhu märkmeid baltisaksa allikates (Russwurm 1855, 1861, hiljem ka Wiedemann 1876), paar teksti on avaldatud Matthias Johann Eiseni käsitlustes (1896, teine väljaanne 1922). Oskar Loorits on avaldanud liivlastelt kogutud tekstid “Liivi rahva usundi“ esimeses osas (Loorits 1926), nende seas on ainukirjapanek püha Maarja lehma-dest. Kuna ainekikku oli vähe, siis palus Oskar Loorits rahvaluulearhiivi kirjasaat-

jatel saata lisateateid. Kihutustööle vaatamata tekstide arv oluliselt ei suurenenud, samas on olendite püsimine traditsioonis läbi 20. sajandi ja tõlgendusvõimaluste otsimine nähtuse seletamiseks kultuuriökoloogiliselt paeluv seik.

Neis juttudes lahendavad jutustajad ka mütopoeetika usutavuse küsimusi, arutlevad tõelisuse ja võimalikkuse üle. 1933. aastal määratleb Pulli talu peremees Paul Aristele mereloomadest jutustades lood muinasjuttudeks, ent jätab ukse fantaasia-maailma paokile, sest kellelgi siiski olnud kangesti head seltsi loomad:

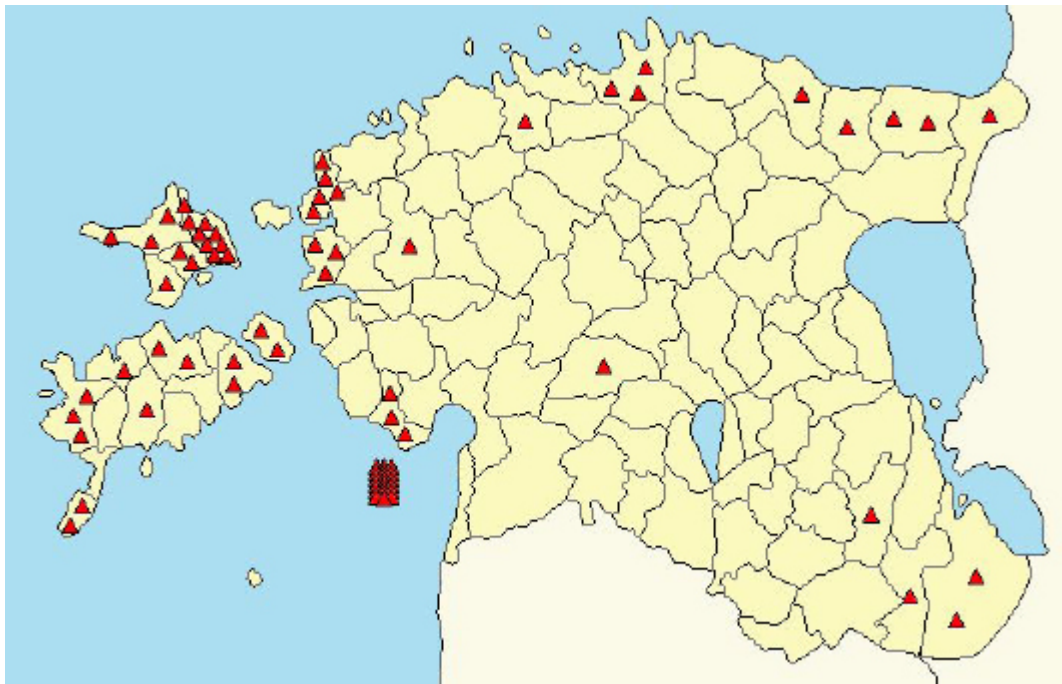
*Muinasjutud võivad olla merelehmad, usuga ei räägi enam ükski merelehmä-jutte. Peris harilikud lehmad, olid sinikat karva. Kui palju see nüüd oli. Ühel ikka oli olnud, kangesti hääd seltsi lehmad, pidanud seda seltsi. (RKM II 10, 179 (2) < Kihnu, 1933)*



Kaart 4. Mere- (punane kolmnurk), järve- (mustad ringid) ja jõe- (sinised kastid) uskumuste ja juttude levikuala. Kaart Mare Kõiva 2021.

Mere-, järve- ja jõe- lehmad on inimestele kasulikud, toovad pererahvale jõukust (mullikad müüakse ära, piim ja või toovad raha sisse) ega ilmuta demonlikke jooni.

Olemuselt mere-, järve- ja jõe- veistega seotud uskumused ei erine, kuid leidub ka erijooni. Näiteks on härjal ja pullil seosed näkitraditsiooniga, kuid keskne roll tuleb esile hoopis rändjärve-muistendites, kus härg või pull kõnnib järve ees ja juhivad seda. Merelambad ja meresiga suhestuvad samuti järve- ja jõe- juttude ning samas näkipärimusega, kus neil on oma kindel funktsioon ja seletused.



Kaart 5. Merekarja levikuala. Mare Kõiva 2021.

## 1. VÄLISKUJU

Mereloomade olemasolu põhjendavad folkloori edastajad otsesõnu asjaoluga, et mõlemal pool elavad samad loomad:

*Nad ütlevad, et meres peavad olema kõik samad loomad, mis maa pääl.* (E 6 0175 (17) < Noarootsi, 1927)

või

*Meres peab ka kõik loomad olema nagu maa peal. Inimesed ka seal.* (ERA I I 28, 198 (30) < Lügänuše, 1930)

Tunnuslik on loomade äkiline ilmumine, neid nähakse merest, tiigist või järvest karjamaale sööma tulemas ja sinna naasmas. Rõhutatakse nende ajutist maa peal olemist: nad käivad veest väljas söömas või siis osas püsistruktuuri ja tegevuskirjeldusega muistendis jäävad nad seitsmeks aastaks inimeste juurde.

*Küll olen kuulnud, et oli merelehmi. Merelehmä tulnud ja läinud jälle merese tagasi.* (E 60179 (2) < Noarootsi, 1927)

*Meres loomad ka, hallid loomad oo. Keivad koa vahest maal, nõnna kas rohtu võtmas. Enne on nähtud, et keind merest väljas söömas. On jälle meresse tagasi läind.* (ERA II 55, 94 (5) < Ridala, 1932)

Kinnipüütud veiste eriomadus ongi erakordne piimaand, mida märgitakse otsesõnu, kuigi mitte igas loos. Kuna see on piimakarjanduse eeldus, siis ei kirjeldata muistendis lähemalt piima kogust ega iseloomustata paljusid muid seikasid. Piimasaagi suurusena pakutakse suure anuma täit:

*Üks puõlpime Ruotsikülä naenõ lüpsn Piälrandas kogõmata oma lehmä pähä merelehmä ää. Suan terve sangu (= lüpsiku)täve piimä.* (ERA II 58, 653 (8) < Kihnu, 1932)

Kihnlane Olga Sutt rääkis murdeuriija Salme Tanningule loo, kus liigne piima kogusega katsetamine ja/või ahnus viivad tõdemuseni, et piima pole siiski lõpmatult palju:

*Aga ükskõik mis riistaga nad lüpsn, ikka suan täüde. Aga ku nad siis teese päävä teese riistaga läin, kui kahe riistaga läin, siis põlõ suan täüde.* (KKI MT 25, 97/8 < Kihnu, 1948)

Üldhinnanguna jääb kõlama, et loomade eest hoolitsemine tasus ennast ära, sest lehmad seisid ilusad prisked ja andsid palju rammusat piima (nt: E, StK 43, 148/50 (2) < Jämaja, 1927; ERA II 37, 367/9 (42) < Jõhvi, 1931; ERA II 235, 216 (31) < Kihnu, 1939; ERA II 110, 252/3 (5) < Kuusalu, 1935), kuigi lõpuks jäänud piimaand vähemaks (ERA II 59, 535 (1) < Kihnu, 1933).

Teine erijoon on seotud lehmade värvusega, mis saartel, Tõstamaal ja ühes Jõhvi jutus on sinine või sinakas (7 teksti), sinihall (2 teksti) või vesihall (4 teksti), nii saartel kui mujal on kõige sagedamini lehm värvilt hall (15 teksti), kuid ka hallikirju (2 teksti), valge (1 tekst), punane (1 tekst), must (1 tekst), must härg valge lauguga (1 tekst), kirju lehm (2 teksti).

— *Peris harilikud lehmad, olid sinikat karva. Kui palju see nüüd oli. Ühel ikka oli olnud, kangesti hääd seltsi lehmad, pidanud seda seltsi:* RKM II 10, 179 (2) < Kihnu, 1933;

— *Vanaste tuln Olevi nuka juures vesihall sõnn ja lehm merest välla ja hakan mürama ja kaapin ja tuln mede karja sekka:* AES, MT 57, 33 < Tõstamaa, 1928;

— *Hallid loomad piavad meriveissed olema:* ERA II 1, 720 (3) < Emmaste, 1928;

— *Võrgus must härg, valge lauguga otsal:* ERA II 58, 33/4 (1) < Suure-Jaani, 1933.

Värvimääratlused toovad välja inimliku taju ja traditsiooni värvitoonide termineerimisel. Põhimõtteliselt on värvusgamma sinisest-sinakast vesihalli ja isegi hallini

üsna lähedane ja selle täpne määratlemine pole ühene. Teatavate halli alatoonide nimetamine siniseks on üsna tavaline (nt siberi sinine kass) (värvidest ja nende tajumisest lähemalt Sutrop 2002; Uusküla & Sutrop 2014).

Just värvi ja muude tingimuste najal võime oletada, et merekari võis olla Hollandist pärit nagu väidavad ka paar jutustajat, kuid on ka muid võimalusi. Teenistus Liivi rannas oli saarlastel tavaline, sealt veeti Saaremaale ja rannikule ka loomi, mistõttu arvestatav merelehma kandidaat on Lätis elav sinine lehm, tänaseks haruldane kaitsealune veis. Esimesed ametlikud andmed ebatavalise looma kohta pärinevad eelmise sajandi algusest, kuid läti veterinaaride uurimustulemused kinnitavad, et Läti sinise lehma näol on tegemist pärismaise veisetõuga (*Bos taurus*), mis on üks enim “ohustatud loomaliik ja geneetiliste ressursside (AnGR) nimekirjas olev tõug” (Smiltiņa & Bāliņš & Grīslis 2015).

Tänaseks on säilinud 89 looma peamiselt Kuramaa kirdeosas ja väidetavalt kuulsidki sinised lehmad ennekõike liivlastele, kust nad arvatavasti viidi ka Eestisse. Veebis refereeritakse liivi muistendit, mille kohaselt esimesed seitse looma tulid merest, üks neist eksis ära ja sattus kaluri karja hulka. Läti kohalikke tõugusid – sinist ja punast lehma – uurinud veterinaariteadlased kinnitavad, et sinine lehm võib anda suure koguse – 15 kuni 30 liitrit – piima päevas, rasvasisaldusega 4,5–6%. Tuuakse esile, et loomad ei ole haigustele vastuvõtlikud, nad poegivad inimese abita, taluvad külma, vihma ja tuult (Petrovska & Jonkus & Zagorska & Ciprova 2017). Sellistena sobisid nad igati rannarahva kariloomadeks.

Merelehmadele on pakutud folklooris ka teisi seletusi ja taas on keerukas ütelda, missugune osakaal on keelte ja kultuuride vahelise tõlkega tekkinud seletustel (hüljes on nt saksa keeles *Seehund* 'merekoer'), mis rahvaluules verbaliseeriti veelehmade või merekoertena.

20. sajandi jutustajad on pakkunud merelehmade algupärale järgmisi seletusi: merekaru (ERA II 16, 319 (4) < Kihnu, 1929), hirved (ERA II 160, 482 (9) < Vastseliina, 1937), hüüp, keda tekstides samastatakse pilliroos elava ammuva olendiga (E 58802 < Muhu, 1926), meresaarmas (E 60128 (10) < Noarootsi, 1927) ja hüljes (ERA II 34, 175 (28) < Karja, 1931), samuti kalad (ERA II 34, 128 (14) < Muhu, 1931) või koguni erilised kivid meres (*kõrgemad kohad mere sees, kus kalad käivad kudemas*, ERA II 38, 628 (25) < Vaivara, 1931).

Iga seletusega kaasneb argumentatsioon, millest esitan valimiku:

54aastane Agrippina Mäe on Oskar Looritsale pakkunud, et: “*Merihärjad ikki kutsuti sehaksed kalakotakad. Vähiksed (väiksed) ollid*”. (ERA II 34, 128 (14) < Muhu, 1931)

Järgnev hülje-seletus on hämar ja sobib meresõnni traditsiooniga, sest mängu tuleb meretõugu hallide vasikate ja lehmade teke:

*Ena kõneles. Sääil Pammana pool küla väljal ükskord oli merest pull tulnd, meresõnniks oli teda hütud, mis loom ta oli, hülge või, ja see oli hall olnd ja sest ajast olla sääil halli tõugu lehmad. (ERA II 34, 175 (28) < Karja, 1931)*

Mitmes tekstis on seos hülgega ilmne:

*Meres on ka lehmad. Tulnud metsa sööma. Neid lastud püssiga. Naid süüakse ju, või ei tea mis rasvast tehtud. (E 60435 (18) < Noarootsi, 1927)*

Kirjapanekute seas on ka vahva dialoog pererahva vahel, tüüpiline mitme jutustajaga episoodidele, kus inimestel on erinevad vaated ja seletusviisid. Üleskirjutus pärineb Karja kihelkonnast Oskar Looritsalt, kelle ees areneb 60 aastaste vahel vaidlus, tekstis on vihje ka reaalsele lehmatoole, kes sarnaneb välimuselt merelehmale:

*Sõrves olle merest see sugu jäänd. Vesihallid, nee olle merilehmade pojad ja pullid. Niisammu vanade inimeste käest. Hülgest olle lehm kokkund ja sellest olle see sugu tulnd. Hüljes olle merest randas olnd ja siis lehm olle kokkund ja sellest olle see sugu, teist moodi luudega ka.*

*(Naine seletab, et kokkumisest ei tule mingit sugu. Mees vastu: No kui ei jää, siis ma võin sulle selle sõna ütelda kah.)*

*Maatõugu on rusked. Nee hütakse hollandi tõugu, halli ja laia konti. (ERA II 34, 183/4 (26) < Karja, 1931)*

Väitekirja jaoks Noarootsis ja Hiiumaal andmeid kogudes on Paul Ariste kirjutanud teateid eestlastelt ja eestirootslastelt. Ühe seletusena merelehmadele pakutakse talle meresaarmat, keda kirjeldatakse kui musta elajat, kellel on kangesti pikk saba.

*[--] Kargas klokk, klokk. Tuli veest velja mu roogude piale. Pidi kuri loom olema, meresaarmas või ilmutis. Mu kallale ei tulnud. (E 60128 (10) < Noarootsi, 1927)*

Eenduvad veel kaugel **võõrsil või ammusel ajal** juhtunud sündmused, kunagi **upunud loomad**, kelle vaimud käivad kummitamas, ka kaugetel maadel nähtud olen- deid tõlgendatakse merelehmadena. See motiivistik tuleb selgemalt esile järvekarja juures, millest on juttu allpool, kuid merekarja iseloomustab lugu, mille jutustas Rudolf Põldmäele Kolga rannas 84aastane Ranna Jürg (Sandmann), tegemist on ühtaegu omapärase eelajaloo kujutamise katsega:

*Veeral maal peavad olema lehmad meres. Seal on vee ala jäänd, siis kummitavad. Tuli on purskand üles, sinna on jooksnud meri asemele, see on ajalugude sees. Näitab vahel [ennast inimestele], see on nende vaimu kummitused; seda ei ole meil. (ERA II 114, 388 (55) < Kuusalu, 1935)*

Kuigi otseseid monstrumite ja kummaliste olenditega leidub tekstides harva, siis pentsikuid kirjeldusi siiski leidub. Näiteks tuntud etnomusikoloog Herbert Tampere jäädvustas 1929 fantaasiaküllase jutu peletisest:

*Põdra sarvete moodi sarved oln, isi sinist karva. Kui inimesed vaatama tuln, läin jälle merre tagatsi. (ERA II 16, 344 (6) < Kihnu, 1929)*

Erandlikke teateid on ka hübriidolenditest:

*Merelehmad olle sinised oln. Hännad olle luumel seoksed oln nagu kalal – kahearakalised. (ERA II 306, 191 (34) < Tõstamaa, 1943)*

Kalastamismaagia omapärast uskumuskompleksi esindab siinjuures kogemus Sõrve nõidadega. Nõidusekontseptsiooni üks erijoonena omistatakse äärealade ja põhjapoolsete piirkondade elanikele erilisi teadmisi ja võimeid. Eesti vaates on üks nõiduskese Sõrve poolsaarel, kuid Mandri-Eestis peeti saarlasi nõidadeks. Selle põhjustas nii suviste hooajatöölise valmidus võtta endale nõia roll, mille põhjuseid on mitmeid, sh lustimine teiste ebausklikkuse arvel, soov kergemaid töid saada või ka ootuspärase stereotüübi kasutamine oma hüvanguks.

Põhjapoolse nõia kuvandisse mahuvad Lapimaa ja lapi nõiad, kellel 19. sajandi mütoloogias oli haiguste tooja, hingede varastaja, nõidusoskustega isiku roll (Paal 2014; Loorits 1926, saare nõidade näitel Kõiva 2023). Süsteem oli märksa keerukam kui seos päritolupaigaga või kuulumine lokaalsesse etnilisse rühma ning hõlmas füüsilisi, vaimseid ja käitumuslikke parameetreid, samuti arvestati oskusteabe pärimusliine (Kõiva 1995). Tavaliselt polnud tavainimesel lihtne otsustada kas tegemist oli põhjusliku seose tõttu tekkinud õnnetusega või oli ta reaalse nõidusrünnaku sihtmärk. 1913. aasta kirjapanekus on mängus ebaharilik virvavarandus ja ühes jutus esitatakse lausa kaks nõidade vaenutegevusega seotud nõidusepisoodi, samuti on nende abi tarvis olukorra tasakaalustamiseks.

Konkreetses loos ei leia noormees hooajatööde lõppedes meelepärast ametit ja otsustab koos kahe samasuguses seisus Sõrve poisiga Sõrves turskasid püüda. Paari päevaga on varustus olemas ja purjetatakse kohale. Jätkame jutustaja sõnadega:

*Kolmandal pääval oleme tähendatud koha peal, Jämaja külas Saaremaal. Nemad keisid kord oma vanemid vaatamas, mina võtsi oma tuttava juure kortli niikauaks, kui sääl tahame püüda. Nemad tulid paari pääva pärast tagasi. Lähme homiku randa. Ostame räimi sööda tarvis õngedele otsa panna, õhtu merese minna, paneme otsa.*

Poistel õnnestub eduka püügiga äratada kadedustunne kohalikes kalurites, kelle arvates nad püüavad mere tühjaks. Minnakse näiliselt sõbralikult lahku, kuid merel õngesid üle vaadates ootab noormehi üllatus. Pärast esmast vaikust ja kokkumist



naerdakse õnnest, sest vee peale kerkivad õnged, mille otsas on lehmad. 1500 lehma, suured kirjud lehmad, “teine rida teiselpool nõöri“. Kui lehmad viia maale ja müüa Riias maha, oleks rikkus majas. Naerma hakatakse esimese vaikides vaatamise järel, mis on saatuslik viga ja normi rikkumine. Isegi jutus on selliseid olen-deid, kas silmamoondust või fantaasialoomet, lootusetu materialiseerida ja enda omandusse saada. Nii juhtub ka siin – lehmad lasevad naeru peale õngest lahti ning kaovad uuesti merepõhja.

Tausta poolest kohalikud noormehed teavad silmapilkselt abinõu ja lähevad tar-ga jutule:

*Sõrve vennad ütlevad: “Sellele saab abi. Nemad tegevad ike niisugusi vigurid siin.” Teine vend läheb tarka otsima, tuleb homiku tagasi: “Asi kordas, lähme jälle täna õhtu merese!”*

*Läksime ka. Homiku oli mitusada turska. Meie püüdsime niikaua, kui jaeolud lubasid, ei näind pärast enam lehma.*

*Jutu lõpetab kommentaar säärase nõiduse võimalikkusest: “Minul oli see juhtumine esimene näha. Ma siiski ei uskund, et inimene võib midagi oma nõidusega teha, aga praegu ma usun küll, et neid Sõrvemaal on. Mina sõitsi oma paadiga Pärnu tagasi. Sõrve poisid jähid oma kodu talveks.” [--]*

(E 48608/9 (2) < Kuressaare, 1913)

Kohatul hetkel naermine ja valel ajal rääkimine on muistendites sage ilmajäämise põhjus, nii ka siin on vale reaktsioon ilmajäämist käivitav väline tegur (temaatika lähemat analüüsi vt Kalda 2019).

Kummitused ja uppunud loomad on sagedasem motiiv järvekarja lugudes, osalt põhjusel, et tegevus haakub rändavate järvede muistendiga – nimelt jäävad vee alla nii inimesed kui nende kari ja mõlemast saavad kummitused ja/või vetehaldjad.

Järvekarjaga on seotud ka paar kindla levila ja püsiva struktuurse ülesehitusega muistendit (sellist liiki on eristatud kui ränmuistendit). *Järvekari kutsutakse tagasi koju* lood järgivad näkilt kingituse saamise skeemi, milles saadakse teatud ajaks oma valdusse veelehm. Ühes järvelugudest saab perenaine nutu ja kurvastamise kroonina jumalalt unes teate talle seitsmeks aastaks loovutatud lehmast ja lüpsikust:

*[--] raha ei ole lehma osta, nutab ja palub taevaisalt abi. Üks kord öeldas perenaesele unes:*

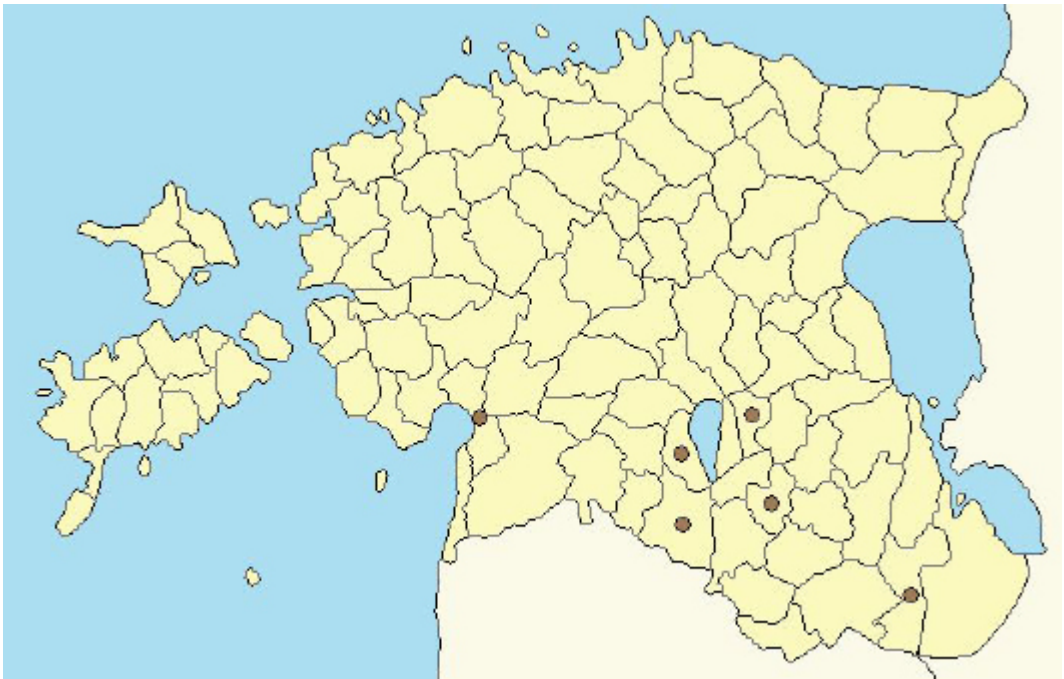
*“Homminku, kui sina üles ärkad, siis mine karja-aia juure, seal on üks punakas lihav lehm, nübsig on sarve otsas ja tema tuleb sulle vastu. Võta nübsig sarvist ja hakka nübsma. See lehm jääb sinule seitse aiastat. Sel lehmäl on ega aiastega lehmikvasik – neid pead sina keik seitse üles kasvatama.*

*Seitsme aiasta järele tuleb see vana lehm koos pojaga ära ja see kõige varem poeg jääb sinule ühes selle vana lehma nübsikuga.*  
(E 47464/5 (b) < Pärnu, 1910)

Kuigi loo variante on kirjutatud ka mujalt, keerleb enamiku tegevus Helme Valgjärve ümber, ent neis muistendites tuleb lehm ise järvest karja hulka ja puudub igasugune hoiatus, et ta on ajutiselt pererahva juures. Seitsme aasta jooksul annab ta rohkelt piima ja poegib. Pererahvas müüb pikapeale kõik muud lehmad maha ja kui seitsme aasta pärast kõlab järvest kutse: “Vitsi, vitsi Maarik, seitse poega Saarik!”, siis jookseb järvest tulnud lehm koos järeltulijatega tagasi vette ja pererahvas jääb tühjade kätega.

Väljaspool Helme kihelkonda vormel varieerub: “Vitsi-vitsi (H)Ellike!” (ERA II 241, 617/8 (3) < Puhja, 1939; H II 71, 195 (59) < Vastseliina, 1903); “Vissi, vissi, vissi!” (RKM II 310, 450/1 (1) < Torma, 1974).

Muistendil on lähedane paralleel rootsi (Klintberg 2010, P 94) ja liivi traditsioonis, kus karjusel kästakse lehmad merre tagasi ajada: “Griet, aja lehmad merre!” (Loorits 1926).



Kaart 6. Järvekari kutsutakse tagasi vette. Mare Kõiva 2021.

Jõekarja kohta leiame teateid nende kaldale tulemisest, kuid nad ei lase endale läheneda, informant nimetab neid näkilehmadeks (ERA II 58, 63/4 (2) < Vändra, 1 933). Jõekari läheb tagasi vette ka Kuusalus. Karl Biideri variant kirjeldab, kuidas mees viib jõest tulnud suure udaraga lehma koju, kes toob talle igal aastal vasika. Vasikatest kasvavad hea piimaanniga lehmad. Kui lehm on juba seitse järeltulijat, lahkub ta koos nendega jõkke (ERA II 57, 259 (19) < Kuusalu, 1932). Jutustaja on loo kuulnud vanematelt.

## 2. TEGEVUS, HOIATUSED JA KARISTUSED

Mere-, järve- ja jõekarja muistendite tunnusjoonena tulevad veised vabatahtlikult maise karja juurde. Nägime, et lehm võib olla veeolendi kink ja vahel saab peremees veised seitsmeks õnnistatud aastaks või üksnes aastaks veehaldja loal pererahva elujärge kasvatama (vrd Piibli seitsme rikka ja seitsme kehva aastaga). Enamasti muistendi-inimene ei tea kui pikalt veekari tema juurde on määratud.

*Üks karjane olnud ühel päeval suure mere ääres ja hoidnud karja. Äkki jäänud karjane magama. Kui ta ärkanud, olnud suur valge lehm teiste juures. Õhtul, kui karjane ajanud lehmad koju, tulnud ka see lehm kaasa. Kodus olnud kõikide imestus suur, kui nähtud suurt valged lehma karja juures.*

*Perenaine kohe küsima:*

*“Kust see tuli?”*

*Poiss seletanud, et ta jäänud magama, ja kui üles ärkanud, olnud see võõras lehm karja juures. Perenaine lüpsnud ka võõra lehma ära ja vaata imet, lehm andis kõige rohkem piima. Perenaine teinud mandist võid ja juustu. Iga päev käinud see karjamaal. Ja niimoodi kuni üks aasta. Jaanilaupäeval olnud karjane jälle säääl ja lehm läinud suure jooksupäeval merre tagasi, ei tulnud enam karja juurde. Vaid iga jaanilaupäeval on neid säääl näha. Kui mõni neid kinni tahab püüda, jooksevad nad merre tagasi. (ERA II 110, 252/3 (5) < Kuusalu, 1935)*

Ka selles variandis muutub peremees aja jooksupäeval enesekindlaks – müüb ära kõik tavalised loomad, mistõttu veekarja lahkumine on talule katastroof. Üksnes üksikjuhul on teada, et heaolu kestab seitse aastat.

Siiski ei tule kari alati vabatahtlikult inimese juurde, vaid lehma saamiseks kasutatakse maagilisi võtteid või püütakse ta nt köiega kinni. Siin esitatud võtted on traditsiooni-omased: loitsude ja sõnamaagia kasutamine, oma jälgedega piiramine (st ringi tegemine ümber olendi või nähtuse, mille tahet või levikut on vaja piirata),

raud (antud juhul kingaplekid) mõjuvad nii kaitsvalt kui aitavad teiste väest jagu saada.

— *tark osanud oma lausumisega merilehmade tagasiminekut takistada:* E 8 XII, 100 (318) < Tallinn, 1932–1933;

— *ring ümber karja teha ehk merelehmäle inime oma jäljed ümber saada:* ERA II 16, 342 (8) < Kihnu, 1929; ERA II 58, 365 (34) < Kihnu, 1932;

— *kingaplekkidega kingadega peab inimene mere poolt karjale vastu minema:* ERA II 1, 526 (2) < Pühalepa, 1928; ERA II 9, 13 (1) < Pühalepa, 1928.

Neis variantides ilmneb nimemaagia tähtsus. Karl Lurichi poolt Väike-Maarjast 1890. aastal kirjutatud muistendis tuleb tiigist karja hulka must kriim lehm, kes annab kõige rohkem piima, kuid peremees rikub oma õnne, kutsudes lehma näkiks. Reaktsioonina kaob lehm ära, jättes endast maha deemonlikele olenditele tunnusliku sinise suitsu. Koguja edasine arutelu näkkide olemuse üle viib ta otsuseni, et nad ei teegi alati halba, vaid ka head ja toob lisanäitena lastele meelitamiseks kingitud mänguasjad. Need küll muudavad kuju ja lõpuks jäävad pihku merekivid või mere-rohi (H II 12, 842/3 (4B) < Väike-Maarja, 1890).

Teine tähtis reegel usundilistes juttudes sedastab, et müütiliste teisest maailmast pärinevate loomadega tuleb käituda ettevaatlikult ja austavalt. Karja ei tohi isegi kogemata lüüa ega sõnaga solvata, ähvardada ega reaalselt nende elu kallale kipuda. Tagasipöördumise ajendiks võib olla otsus vana lehm ära müüa või hukata:

*“Homme tapame vana lehma ära! Hakkab juba vanaks jääma ja on ju meil nooremaid küll nii palju, et neist liigagi jätkub.”*

*Ütelnud seda lehmade kuuldes ja vanagi lehm kuulis seda. Peremees pole osand arvata, et lehmad tema nõust ja jutust aru saavad, kuid järgmisel hommikul olnud kogu kari kadund – olid peremehe nõust kuuldes tagasi merre läind ja peremehel ei jäänd enam ühtegi lehma. (E, StK 43, 148/50 (2) < Jäma aja, 1927)*

Sama reegel kehtib ka mageveekogudest saadud kariloomade kohta, näiteks järvehärja kohta:

*[--] Viimaks tahtnud kalur härja ära müüa. Lihunik ostnud härja ära. Tee tapamajasse läinud mere äärest. Umbes samal kohal, kus kalurid härja püüdnud, tõmbanud härg vankri küljest lahti ja jooksnud merde. (ERA II 58, 33/4 (1) < Suure-Jaani, 1933)*

Šoti pärimust analüüsides nimetab Aude Le Borgne (2002) (tahtmatut) löömist, lubadust loom ära müüa ja tema köietamist veekarja lahkumise põhjustena. Viimane ei olnud kindlasti küsimuse all eesti rannakarjatamise juures, sest kari oli enamasti

vabapidamisel, vahel köietati juhtloom, kuid pigem liikus kari vabalt liigirohketel rannaniitudel toitu otsides ja pöördus lüpsiajaks tagasi.

Seega on hoiatusi vähe, neid esitatakse harva, eeldatakse sõbralikku suhtlemist ja inimesele teatud ajaks antud õnne. Karistus on ennekõike endiste eeliste kaotamine või tulevikku jääv laostumine kui loomad lahkuvad.

### 3. KOHT JA AEG

Koht on märgitud kokku 73 tekstis ehk veidi alla pooltes tekstides ning lähem vaade kohamääratlustele osutab, et nad on üldised ja formaalsed: 20 loos on nimetatud veekogu liik (meri, järv) või öeldud kohta täpsustamata rannas, mäel, kivi ääres, talu veekogu ääres. Paik on esitatud kui orientiir, üldine toimumiskoht ja üldmääratlus, mis seob toimuva veemaailmaga:

— meri (5 teksti): ERA II 254, 498/9 (22) < Reigi, 1939; S 93093/9 (10) < Setomaa, 1934; Jämaja, 1896; ERA II 110, 252/3 (5) < Kuusalu, 1935; E, StK 43, 148/50 (2) Jämaja, 1927;

— järv (3 teksti): KKI 34, 73/4 (5) < Helme, 1962; ERA II 178, 156 (45) < Kuusalu, 1938; H II 73, 434/8 (67) < Setomaa, 1927;

— mäel (3 teksti): ERA II 33, 180 (6) < Pühalepa, 1931; RKM II 1, 522/3 (1) < Kihnu, 1948; ERA II 58, 671 (31) < Kihnu, 1932;

— ühes talus, mille all oli järv (1 tekst): H III 21, 671/2 (10) < Otepää, 1895

— rannas (1 tekst): ERA II 133, 99/101 (3) < Kihnu, 1935;

— kivi ääres (1 tekst): H II 9, 66 (1) < Viru-Nigula, 1889.

Kohanimega varustatud osutused pole samuti täpsed, näiteks ei ütle eriti palju Tõstamaa tekstis esinev määratlus Saaremaa rannas, kuigi omaaegseid suhte- ja transpordiliine üle vaadates võiks midagi konkreetsemat sedastada. Samuti ei oskaks ma jõe ääres kasvanuna kuidagi määratleda täpsemat kohta nimetuse Lemme jõe ääres, Mustjõel või juhtunu asukohta täpsustada märkuste Mustjärves, Maasi mere ääres. Vaieldamatult toimub sündmus välisruumis, teatud ruumipunktis, kuid paik jääb hämaraks.

37 kohanime esineb ainukordselt, kuid mõnel üksikul juhul täpsustatakse veekogu ja talu nimi, mitmes loos nimetamine on harv, sage pole ka sama koha esinemine mitmes jutus: Utsujärves Ala-Valgjärve talu juures (E 47464/5 (b) < Pärnu, 1910), Utsujärv ja Linsi talu (EKRK I 45, 321 (7) < Helme, 1963).

Üksikutel kordadel on muidki täpsustusi, mis tegevusala piiravad: Pootsi rannas Latika ninal (ERA II 168, 496/7 (2) < Kihnu, 1937); Neitsiliiv Kiideva küla juures meres E 60338 (5) < Noarootsi, 1927).

Kihnus Piälrandas on koht, mis seob neli teksti (ERA II 58, 653 (8) < Kihnu, 1932; ERA II 58, 379 (56) < Kihnu, 1932; ERA II 58, 655 (11) < Kihnu, 1932; ERA II 23 5, 216 (31) < Kihnu, 1939).

Niisiis on üldjuhul märgitud suurem üksus, millest verifitseerimiseks näib piisavat. Kümnest Valgjärve tekstist on Helme Valgjärvega seotud kuus ja ülejäänud jagunevad teiste Lõuna-Eesti samanimeliste järvede vahel, üks tekst lokaliseerub Järvamaale.

Üksnes kahes jutus seostatakse kogemiskoht lähema välismaise veekoguga: Laadogal või mere pääl (ERA II 79, 655 (1) Lutsi, 1934) ja teises jutus on Kihnu jutustaja, meremees, osutanud tegevuspaigana kaugsõidu marsruute, nt Valgõ mere suuet (ERA II 79, 443 (4) Kihnu, 1934).

Ruumi- ja ajasuhted meenutavad kalakaitsjate traditsioonis levinud võtteid.

Aeg on märgitud 15 tekstis ja kuigi eelduspäraselt nähti merekarja eeskätt valgel ajal, on see lugeja loogika, tekstist see ei ilmne ja enamasti on aeg üldse märkimata. Ühes tekstis on määratud konkreetne aasta, arvatav toimumisaeg jääb perioodi kevadest sügiseni, sündmus toimus pigem suvel:

[--] *1907. a, tegin ehitusetööd.* (E 48608/9 (2) < Kuressaare, 1913)

Aeg ongi ka loogiliselt määratav, näiteks järgmises tekstis on tegevusaeg ilmselt juunikuul, heinateoks sobiv aeg:

*Laps hakanud kõige kibedamal loo võtmise ajal hirmsasti karjuma ja nutma.* (ERA I 2, 723/5 (1) < Palamuse, 1929);

Suvisele ajale juunikuust augustini osutab ujumine lõuna ajal:

*Moonamehed õld lõuna ajal ujumas, on näind, kui kari tuld, siis aasivadki mõisa.* (ERA II 37, 367/9 (42) < Jõhvi, 1931).

Päevaosad jt sarnased määratlused on ainukordsed, ühistunnus on tööks sobiv taluline periood:

*Üitskõrd suveõhtu lännu üits vaene miis järvele kalu püüdma. Nännu juba kaugelt, et järve veere pääl heinamaal söönu suur kari lehmi.* (ERA II 57, 14 8/50 (2) < Halliste, 1932)

*Üks kord öeldas perenaesele unes: "Homminku, mine karjaia juure. Kesküüse hirmus kolin. Hommikuks es ole ei mõisat, ei kirikut, paljalt kats järve.* (EKRK I 42, 428/9 (8) Helme, 1962)

*Ühel sügisesel udusel ilmal tulnud suur ilus Hollandi tõugu lipsilehm Valgjärve poolt ühte seal ligiolevale talule.* (EKRK I 42, 366/7 (21) < Helme, 1962)

Kindlatest kalendripäevadest viidatakse üksnes jaanipäevale, maagiliste juhtumite kesksele toimumisajale, mil peale ilmamaagia ja suure suvise murranguaja on rahvausundis tuntud muistendid maa seest tõusvatest linnadest ja aaretest, see on ka üleloomulike olendite ilmumisaeg. Toimumisaeg on korduv (iga jaanipäev, jaanipäeva ümbrus) või ühekordne (jaanilaupäev):

*Iga jaanilaupäeval on neid sääl näha.* (ERA II 110, 252/3 (5) < Kuusalu, 1935; ERA II 242, 352 (41) < Otepää, 1939)

*Iga aasta enne jaanipäeva ja vahest pealt seda.* (EKnS 48, 43 (112) < Ambla, 1908)

*Olnud jaanilaupäev.* (ERA II 218, 749/50 (6) < Simuna, 1939)

Müütiline ajamääratlus seitse aastat esineb kindlas muistenditüübis, millega merekari kutsutakse tagasi vette, eeskätt järvekarjaga seoses (E 47464/5 (b) < Pärnu, 1910; H I 9, 679/80 (108) < Helme, 1898; EKRK I 42, 366/7 (21) < Helme, 1962; E 25059/60 (3) < Tarvastu, 1896; E II 36 (182) < Otepää, 1925; ERA II 241, 617/8 (3) < Puhja, 1939; ERA II 247, 705/11 (1) < Valga, 1939; H II 71, 195 (59) < Vastseliina, 1903; RKM II 310, 450/1 (1) < Torma, 1974; ERA II 62, 666/7 (6) Kullamaa, 1933).



Illustratsioon 2. Mitmele muistendile on andnud uue elu Marie Underi ballaadid. Richard Sagritsa “Merilehmad“, illustratsioon Underi luulekogule “Meriballaadid” (1939).

## 4. TEGELASED

Tegelaskond on napp: nägija / kogeja, peremees, mereloomade karjus, merelehmad, taustategelastest on mõnes variandis teised kalurid, harva lapsed, kes tunnistavad ema jätkuvat abistamas käimist pärast kodust lahkumist.

Kogejateks on tekstides enamasti mehed, samas ei puudu ka naised või naiskalurid, mis viib muistendid kalastuse kui elatusalaga sünkrooni – eriti saartel oli naiste kalastamas käimine tavapraktika. Enamik tegelasi on mütopoeetilise süžee arengut arvestades nooremad inimesed, kokku on tegelane nimetatud üheksas tekstis, kuid nimetsi siiski ühte meest:

- keegi vana naine: E 57096 (5) < Karja, 1926;
- ühed vanad naised, kes käivad oma lestavõrkudega merel: AES, MT 101, 4 (4) < Ridala, 1929;
- noormees Pärnust: E 48608/9 (2) < Kuressaare, 1913;
- noormees mere veerest: S 93093/9 (10) < Setumaa, 1934;
- Kihelkonna poiss: E 25562/6 (12) < Jämaja, 1896;
- poissmees–kalur: ERA II 178, 156 (45) < Kuusalu, 1938;
- Saarnagu mees (vanamees): RKM II 60, 217/8 (18) < Käina, 1956;
- üks moonamees Kalvist: ERA II 37, 367/9 (42) < Jõhvi, 1931;
- Koksi Tutt: ERA II 58, 655 (11) < Kihnu, 1932.

Muistendite fookuses on merekari ja kokkupuuted temaga ning juhtunu mõtestamine. Muistendid räägivad merelehmade omadustest, nende endale saamisest; inimlikust heolust ja selle haihtumisest merelehmade lahkudes, tavatumad on juhtumid, kui härg või lehmad satuvad kalavõrku või õnge otsa ning lähemalt merekarjusega seostuv. Karjala kalavõrku sattunud merelehmale on Uno Harva (1948: 392) arvates kuratlikke tunnuseid, kuid Ljudmila Ivanova (2012: 421) nendib oma monograafias, et tegemist on üldiselt täiesti tavaliste lehmadega, seos demonoloogiaga puudub.

Noormehe, tulevase peremehe ega tema elamise kohta ei saa me lugudest sisuliselt midagi teada. Ta näitab kaastunnet kurvastava karjuse vastu ja on valmis sõlmima leppeid lehmade tagastamiseks; ta abiellub kenaks neiuks sirgunud karjusega, kuid abiellumine on mainimisi teada, kuid mitte kirjeldatud, ja muistend viib paratamatult karjuse-perenaise oma päriskoju pöördumiseni. Mõnest tekstist ilmneb, nt et mees käib kevadeti koos naisega merel, “selle mehe naine olnd ka kaasas toitu keetmas”.

Merekarjuse kohta teame mõnevõrra rohkem, nt et kaldale võis tulla mitu karjust, kes olid soolt ja vanuselt erinevad. Siiski pole vanus ja sugu alati määratletud, vaid tervelt viies jutus piirdub see nimetusega *karjane*, ühes tekstis *kaks kar-*



*jast*, varianditi läheb talumees nutva võõra juurde ja kuuleb, et tolle kariloomad on jooksnud inimeste karjamaale ega tule enam tagasi. Tasuks karja ülesotsimise eest lubab karjus mehele lehma omast karjast (ERA II 168, 496/7 (2) < Kihnu, 1937). Karjusteks võib olla kaks noorukit (*versus* poiss ja tüdruk, neli teksti), sagedamini ikkagi tüdruk, väike tüdruk või naisterahvas (kokku seitse teksti).

*Maaloomad läin senna merekarja sekka. Pullid oln ka. Nee jätnud sugu. Merekari kadun ära, naine kadun ka. Sest saan halli selts maale. Jah naine istun sääl, varraste kott käävarre pääl.* (ERA II 1, 552 (11) < Pühalepa, 1928)

Karjus võib aga olla ka poiss (kaks teksti), vanamees (üks tekst), väike mees (üks tekst) – kõik lahkuvad tagasi merre. Väikeste inimeste seos üleloomulike veolenditega on ilmne, kuid esineb eesti folklooris harva, iseloomulik on tegevuse seostamine fantaasiamaailmaga, tuues karjuse või loomade omanikuna mängu naistegeelasest mereneitsi, näkineiu või neli neitsit; vaid ühes loos tuuakse esile üleloomuliku tegelase alastus.

Lähemat tegelaste jaotust näeme siin:

- karjane (5 teksti): ERA II 110, 252/3 (5) < Kuusalu, 1935; ERA II 59, 551/3 (1) < Kihnu, 1933; ERA II 79, 437/9 (6) < Kihnu, 1934; E 4787/8 (2) < Tõstamaa, 1893; ERA II 306, 191 (34) < Tõstamaa, 1943;
- võõras (1 tekst): ERA II 168, 496/7 (2) < Kihnu, 1937;
- kaks karjast (1 tekst): ERA II 37, 367/9 (42) < Jõhvi, 1931;
- kaks karjast, täpsemalt poiss ja tüdruk (3 teksti): E 25562/6 (12) < Jämaja, 1896; H II 73, 434/8 (67) < Setumaa, 1906; S 93093/9 (10) < Setumaa, 1934;
- noor tütarlaps (1 tekst): ERA II 254, 498/9 (22) < Reigi, 1939;
- valgõ piägä tüdrik (2 teksti): ERA II 79, 519/21 (5) < Kihnu, 1934; KKI MT 25, 97/8 < Kihnu, 1948;
- kolme- või nelja-aastane tüdruk (1 tekst): RKM II 1, 522/3 (1) < Kihnu, 1948;
- preili (1 tekst): RKM II 1, 523 (2) < Kihnu, 1948;
- keegi naisterahvas (2 teksti): EK nS 48, 43 (112) < Ambla, 1908) = E 47766 (8) < Ambla, 1911; ERA II 1, 552 (11) < Pühalepa, 1928;
- poiss (1 tekst): RKM II 60, 217/8 (18) < Käina, 1956;
- väike poiss (1 tekst): RKM II 60, 217/8 (18) < Käina, 1956;
- hall vanamees (1 tekst): ERA II 57, 139 (2) < Põide, 1932;
- pisike/väike mees (1 tekst): ERA II 58, 671 (31) < Kihnu, 1932;
- mereneitsi (1 tekst): ERA II 33, 180 (6) < Pühalepa, 1931;

— näkineiu (1 tekst): ERA II 57, 259 (18) < Kuusalu, 1932;

— neli neitsit (1 tekst): H II 9, 66 (1) < Viru-Nigula, 1889.

Üksnes tüdruk-karjus järgneb oma karjale, jääb nende eest hoolitsema ja abiellub hiljem peremehega. Poisid lahkuvad tagasi vette. Mõnes variandis ei tea naine oma päritolu, mis on teisest maailmast inimeste juurde asunud naiste üks omadusi, kuid ta soovib seda teada ja pärib aru. Ühes tekstis soovitab naine teha seina oherdiga augu, et ta saaks lahkuda (tavaliselt sisenevad üleloomulikud naised oherdiaugust, kuid ei lahku selle kaudu).

Päritolu teadasaamise järel algab järgmine jutufaas: naine naaseb koju ning edasised kohtumised on ajutised ja lühikesed:

*Naine küsinud mitu korda seda oma mehelt, aga mees ikka ei vastanud. Kord küsis naine veel: "Kust sa mu said?" Siis viimaks mees ütles: "Ma sain sinu merest". Samal hetkel kadus naine ära, ega olnud enam kuskil, kuigi mees otsind oma naist igalt poolt. (ERA II 178, 156 (45) < Kuusalu, 1938)*

Võimalusi on siiski teisigi, nt merest saadud naine juhatab hea kalakoha oma isa maadel, ta võib tuua isa õlut maitsta või ta naerab, kui isa saab õlut keetes viga:

*"Ma naeran, et mu isa teeb praegu väliköögis õlut ja säde läks ta käe peale ja auras ära, ma naeran seda." Ise sulpsti üle paadi ääre ja kadund. Iga aasta keind tagasi oma last vaatamas." (ERA II 254, 498/9 (22) < Reigi, 1939)*

Naer on murrangupunkt, mis toob esile seose üleloomuliku maailmaga. See on kahe maailma vahelise suhtlemise finaali algus: isegi kui sõbralikud suhted jäävad alles, kaob samas ruumis koos elamise võimalus.

## 5. SUHTLEMINE: DIALOOGID JA MONOLOOGID

Eelnev merekarja välimuse, tegevuskoha ja -aja loetelu osutab, et jutustajal oli vabadus oma teksti kujundada. Merekarja muistendite suuline diskursus ilmneb mõnes tekstis, mille juures on üles kirjutatud ka jutustamissituatsioonis osalejate hinnangud ja arvamused. Suurem osa dialooge on lühikesed, nad esindavad esimese isiku kogemusi, kuid ei matki täpselt reaalses olukordades kasutatud dialooge, seda piirab juba nende vorm ja esitusviis. Iseloomulikult järgivad folkloorsed tekstid kirjaliku meediumi väljakujunenud tavasid ja kuna kirjalikult ei saa väljendada kõnelisi detaile, siis on sihiks isiku seisukohtade ja sügavama refleksiooni väljendamine. Tekstis võib esimene isik edastada kahe või enama karakteri vestlust ning enamik otsesest kõnest/dialoogist arendab ja selgitab toimuvat, täpsustab erinevate poolte teadmisi ja vaateid.

Kirjasaatja võib kasutada dialoogi kaks või enam korda. Dialoogide ja otsese kõne lausungite mitmikkasutamine iseloomustab nõiduse teel õnge otsa sattunud lehmade teksti. Allpool esitatavatele jutustavatele episoodidele järgnevad dialoogid ja/või otsene kõne, kokku tuuakse otsene kõne kolm korda teksti sisse. Püügi alguses on suhted kohalikega sõbralikud, kuni vestlus viib pealtnäha sõbralike soovituseni, mis tagasivaates osutuvad pahatahtlikeks ja viitavad saagita jäämisele.

[--] *Meie paneme söötasid otsa, kaks meest tulevad meie juure, küsivad: “Kas saate kalu ka?”*

*Meie vastu: “Ja, saab. Meie ei ole siin veel kaua püüend, ei tea mere kohti, kus keige rohkem kalu on. Õpetage meid, teie olete siit Türju ranna mehed.”*

*Teine lausub: “No ägaks teie ei või keik meie kalu kinni püüda, meie tahme isi ka saada.”*

*Mina ütlen: “Paljuks meil tarvis on! Kui selle paadi laadungi saame, siis sõidame ära.”*

*Teine mees ütleb: “No te saate homme hommiku niigi palju, et paat ei kanna ära!”*

*Meie täname veel hea soovi eest ja mihed lähevad minema, teine näitab veel kogu:*

*“Minge natuke Jämaja poole, seal on suured tursad.”*

*Olukorra lahendamise võtavad oma peale Sõrve vennad:*

*“Sellele saab abi. Nemad tegevad ike niisugusi vigurid siin.”*

Teine vend läheb tarka otsima ja raporteerib hommikul:

*“Asi kordas, lähme jälle täna õhtu merese!”* (E 48608/9 (2) < Kuressaare, 1913)

Kõige tavalisem on siiski üks otsese kõne episood tekstis, mis muudab loo dünaamilisemaks, kuid ei esinda esimese isiku positsiooni:

[--] *Kodus olnud kõikide imestus suur, kui nähtud suurt valged lehma karja juures.*

*Perenaine kohe küsima:*

*“Kust see tuli?”*

*Poiss seletanud, et ta jäänud magama, ja kui üles ärganud, olnud see võõras lehm karja juures.* [--] (ERA II 110, 252/3 (5) < Kuusalu, 1935)

Inimeste kõrval kõnelevad ka mereolendid, nt kerkib merest välja inimese kogu, lehvitab piitsaga ja hüüab: “Kiirak, aja kari koju!” (E 57096 (5) < Karja, 1926), mille peale lehmad lähevad tagasi vette.

Dialoge võidakse erandjuhtumil kasutada palju ja see muudab teksti kirjanduslikule toodangule sarnasemaks (vt “Merekarjus naiseks, juhatab kalakohtasid, S 93093/9 (10) < Setumaa, 1934), konkreetset üleskirjutuses on arvatavasti tegemist jäädvustaja erilise stiiliga.

Tekstides ei esine koodivahetust, verbaalne tõrje sisuliselt puudub, ainus fikseering puudutab kummitusvasikat, kes kaob jumala appi kutsumise peale:



Illustratsioon 3. Vive Tolle (1928–2020) illustratsioon Marie Underi ballaadile “Merilehmad“, 1963.

*“Jumal, tule appi, missi küll nüüd on.” [--] Kus sis kadund ku maa alla [vasikas], ku jumalat nimetand.“ (ERA II 192, 658/9 (237) < Viljandi, 1938)*

## 6. EMOTSIIONIDE ESINEMINE KORPUSES

Emotsioone on merekarja juttudes vähe kajastatud, peamine on karjuse nutmine kadunud karja pärast kivi otsas või mujal (ERA II 79, 519/21 (5) < Kihnu, 1934; ERA II 168, 496/7 (2) < Kihnu, 1937; RKM II 1, 522/3 (1) < Kihnu, 1948; RKM II 60, 217/8 (18) < Käina, 1956); haledasti nutmine (ERA II 59, 551/3 (1) < Kihnu, 1933) või kolm päeva meres nutmine (ERA II 79, 437/9 (6) < Kihnu, 1934), ka kirjeldus, et karjus lüpsab lehma ja nutab (RKM II 1, 523 (2) < Kihnu, 1948).

Teiseks on teateid naermisest, mis on ühtlasi sümboolne sündmustiku vallandaja ja esineb kahes tekstis: naine naerab oma isa äpardust veealuses riigis (ERA II254, 498/9 (22) < Reigi, 1939) ja teiseks üllatunud noormehed, kes avastavad hommikul oma õngede otsast elavad lehmad ja hakkavad naerma ("Keik olime vakka ja vaatsime, üks ei ütlen teisele sõna. Viimati keik haksime naerma": E 48608/9 (2) < K uressaare, 1913).

Hirmu tundmist mainitakse ühel korral (EKnS 48, 43 (112) < Ambla, 1908 = E 47766 (8) < Ambla, 1911), samuti iseloomustatakse hirmunud looma käitumist kinnipüüdmisel hirmsa röökimise ja rabelemisena (ERA II 57, 148/50 (2) < Halliste, 1932).

## 7. TEISTES RAHVALUULELIIKIDES ESINEMINE

Merekarja kohtab harva muudes liikides, kuid kõnekäändudes nimetatakse merilehma *resp.* merihärga sõimusõnaks Muhu saare lõunapoolsete külade elanike kohta. Nimelt sõimatakse hoolimatuid ja ükskõikseid inimesi merihärgadeks ja merilehmadeks (E 58802 < Muhu, 1926).

Merekarjale leiame viiteid ka ilmaennete osas. Siin on õigupoolest merelehmade all silmas peetud nn ambujat lindu, usutavasti hüüpi, kes elab mere ääres pilliroos.

*Kui merelehm ammub, siis tuleb midagi muudatust, kas ilmad lähevad teisuguseks või juhtub midagi muud sarnast muudatust.* (E, StK 42, 8 (8) < Põide, 1927)

## 8. MUUD KODULOOMAD VEEMAAILMAS

Suuremad koduloomad esinevad üleloomulike olenditena sagedamini kui väiksemad, ka esinevad nad lähedaste mütologeemide ja müütiliste karakteritena. Vetehaldjad võtavad sea (põrsa), lamba, kitse, lehma (vasika, härja) kuju, esinevad hobusena, nad on vetehaldjate hüpostaasid või haldja koduloomad, nagu nägime

veiste juures. Siinne loetelu piirdub suuremate imetajate nimetamisega, keda kohta me vetehaldajate muistendites ja kes esinevad tema moondekujuna.

**Siga** esineb näki moondevormina – tema nägemine on õnnetuse enne, rahvajuttudes ta ka ründab inimest: tõuseb veest ja tungib kallale; uppuv mees tõstetakse veest välja koos vee all elutseva seaga, hambajäljed jäävadki jala peale; väidetava näki (naine valges) ümber jooksevad põrsad; punane siga jookseb kaldale jõudnuna veest eemale ja on uppumisenne. Merest võib väljuda ka mereelanike siga (lähemalt järgmises köites).

**Lammas või lambatall** jookseb tee peal või kaldal, määgib, kuid hüppab vette inimese lähenedes; suur hall kõverate sarvedega oinas kaob ootamatult vette. Need juhtumid viitavad psühholoogiast tuntud teisenenud teadvuse seisundile ja kogetud visioonidele, samas on osas narratiivides tegemist agressiivse käitumisega olendiga, kes ründab inimest keelude rikkumise eest – pühapäeval kalastajal lööb lammas õngepaelad puruks.

Mõnel juhul on tegemist fantaasiaküllaste kohtumistega, lammas esineb demonliku olendina: nt astub kohatud lammas teda kõnetanud mehega dialoogi ja teatab:

*“Hahaa... Ma pole mingisugune lammas, ma olen vanakurat! Et kuidas sa saad mind käsutada! Mina saan igasse kujusse teha, kuidas ma tahan ennast, võin lambakujusse või ükskõik, võin inimese kujusse teha ja...!”*(RKM I 35, 2 91 (5) < Setomaa, 1994)

Legendidele omaselt jagab lammas soovitusi ja käsib mehel minna “ilusale teele”. Teises loos avastab mees hetk enne uppumist, et lammas on ta linaleo tiiki meelitanud ja olukorrast eluga pääsemine nõuab nii õnne kui ka suurt pingutamist. Lammas on üks veeloomasid, kes tuleb kaldale sööma ega ilmuta kuidagi oma seoseid näkiga.

**Kitsega** seostuvad eelmistele loomadele sarnased motiivid, st neid nähakse veest tulemas ja sinna ootamatult kadumas. Nägemine võib olla surmaenne või koguni näiteks laevahuku enne:

*Saaremaal, ma kuulsin, [merenäkk] on old kitse moodi, ennast näidand kivi otsas. Teise öösi siis laev tulnd senna kivi otsa, kus ta ennast näidand.* (ERA II 55, 95/6 (8) < Ridala, 1932)

**Härg** elutseb müütides veekogu põhjas ja juhib rändava järve teise paika. Praegustes juttudes on ta üks veekarja liikmeist, keda nähakse kaldale tulemas ja vette naasmas: ta sööb kaldal, ammub ja läheb vette; punane/must härg tuleb veest välja, mürab ning naaseb vette.

On ka teatavaid hirmujuttude elemente, nt punase-valgekirju härg ujub karjusteni kalda ääres ja tagasi teisele poole veekogu; must härg tõuseb äkki laukast üles ja hakkab noole kiirusel jutustaja poole ujuma, kuid kaob nime näkk peale.

Visioonides nähakse musta härga veekogust tõusmas, röökimas, heinu laiali ajamas, ent hommikul kõik korras, maastikul pole midagi muutunud.

Harva ründavad inimesed üleloomulikke olendeid: nt näkk tuleb järvest välja tule äärde ennast soojendama, kuid vanamees lööb näkki ahinguga läbi tule ja ta läheb halli härjana vette tagasi.

Esineb ka mitmesuguseid **kummituslikke fantaasiaolendeid**: näiteks istunud kivi peal vasikas, inimese pea otsas, kuid kaob taas vette; ilma peata vasikas järgneb inimesele; nähakse taevatahte, kellel on vasika jalad all, mööda jõe äärt väledasti kui kuul jooksmas. Deemonlike olenditega on seotud seto legend, kus nähakse vanahalba, kes liigub ringi lehmvasikana, kaabu peas.

**Hobuste** kohta leidub lähem käsitus jägnevas alapeatükis.

## 9. KOKKUVÕTE

Põnevaid mere-, järve- ja jõeveiste ja teiste loomade teemasid annab mõnevõrra laiendada veelenditega seotud folkloori uuesti üle vaadates (sellele viitab ka eelnev loend), kontrollides veekogudega seotud folkloori, eriti seoseid sealsete haldjatega. Lisaaainest pakuvad arvatavasti viirastuste ja kummitustega seotud folkloori kogud.

Eesti ja liivi haldjaloomade folklooril on ühisjooni, veekarja kojukutsumise motiivid langevad kokku Soome ja Karjala ning kogu traditsioon ka Rootsi usundiliste juttudega. Ilmselt on tegemist vana uskumustikuga, mis on saanud uuemal ajal juurde lisakihistusi. Üks selliseid on Lätis elutsev, algselt Liivimaa ja liivlaste olustiku ja folkloori juurde kuulunud jutupärimus siniste lehmade kohta, kus fantaaasia sulab ühte tegelikkusega. Tegelikkuse reaaliaid muistendite tõukepõhjusena on kaalutud folkloristikas korduvalt. Sümbolite ja fiktsioonidega põimunud loomingu puhul on tõeni jõudmine võimatu, ent osutusi maailmade vahelistele siduselementidele ja seotusele on ka siinses teemas mitmeid. Merekarjus ja tema elu maapealses on võimalus jälgida läbi mitme müütilise olendi ja nendega seotud regulaarsuste fiktsionaalsuse piire ja leida sarnasusi erinevate Põhja-Euroopa rahvaste pärimuses.